

A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZÖK KULTÚRÁJA

(Vázlatok egy elmélet kidolgozásához)

MIRNICS KÁROLY

A tömegkommunikációs eszközök kultúrájával kapcsolatban a politikai vagy esztétikai jellegű elméletek széles íve alakult ki a kultúra szociológiájában. Legtöbbjük a tömegkommunikációs eszközök kultúráját a civilizációs folyamatok részének tekinti. Az utóbbi időben mind Nyugaton, mind Keleten erősödik az a felfogás, amely szerint a tömegkommunikációs eszközök kultúrája nem más, mint neofolklorisztikus jelenség; ugyanakkor továbbra is élesen megvonhatók a határok a szocialista tömegkultúra és a fejlett kapitalista országok tömegkultúrája között.

Pillanatnyilag a szociológia annyira ellentétes áramlatokat és elméleteket gyűjt egybe, éppen a tömegkommunikációs eszközök kultúráját illetően, hogy szinte lehetetlen közös nevezőre hozni őket.

Mindenekelőtt, nagy viták folynak a tömegkommunikációs eszközök kultúrájának fogalmi meghatározása körül. Egyes felfogások abból indulnak ki, hogy a tömegkommunikációs eszközök kultúrája minőségileg annyira új jelenség, hogy egy új fogalom — a tömegkultúra fogalma — nélkül nem fogható fel. Ilyen felfogást képvisel Dwight Macdonald, Eliot, Löwenthal, Lasarsfeld, Marcuse, Halasinszky és még sokan mások. Mások a tömegkommunikációs eszközök kultúráját a kultúra tartalmi demokratizációja, terjedési folyamata értelmében magyarázzák. Ezek szerint a kultúra, amely azelőtt egy meghatározott társadalmi osztály vagy réteg kultúrája volt, általános társadalmi értékűvé és hozzáférhetővé válik. E felfogás szerint a kultúra egységesül („integrálódik” és „homogenizálódik”). Ez az elmélet a tömegesedés és tömegesítés folyamatának pozitív oldalait feszegeti. Ebben egy civilizáló folyamatot vél felfedezni, amely kapcsolatban van az „ipari”, a „tömeg”, az „agyon- vagy túlszervezett” társadalom fogalmával. A régiek közül Spengler, Le Bone és még sokan mások voltak ezen a véleményen. Követőik ma is számosak. Ugyanakkor, szinte valamennyi szociológus kiemeli a kultúra összefüggését a városiasodó és iparosodó társadalommal.

Az elméletek egy másik csoportja abból indul ki, hogy „tömegkultúra” nem lehetséges, s ezért a tömegkommunikációs eszközök kultúrájában is csupán mennyiségi, nem minőségi jelenséget lát. Ez az elmélet a tömegkultúrát a nagy hallgató- és nézőközönség problémájának tekinti. E felfogás fő képviselője Kloskowska asszony. Követői nálunk és a többi szocialista országban is nagyszámúak.

További elméleti nehézséget okoz a tömegkultúra, illetve a tömegkommunikációs eszközök kultúrája közötti kapcsolat, illetve az a kérdés, hogy kiegyenlíthetők-e egymással. — Erre Lasarsfeld egyenes igenlő feleletet ad. Azonban számos szociológus a tömegkultúra fogalmát hovatovább szélesebb értelemben használja. Ilyen értelemben a tömegkultúra már nem más, mint egy nagy, egységesült emberi csoport, vagy a recipienseknek olyan csoportja, amely azonos kultúrartalmak hatásának van kitéve.

Az utóbbi időben nagy teret hódított az a fölfogás is, amely szerint a tömegkultúra a városi középrétegek, illetve középosztályok kultúrája. E fölfogásnak számos képviselője van a nyugati társadalomban, különösen a szociáldemokrata pártok eszmei gerjesztői körében.

Érdeemes megemlíteni azt az elméletet, amely szerint a tömegkultúra és a tömegkommunikációs eszközök kultúrája azonos, illetve e kultúra nem más, mint egy új népi kultúra, a nép „kultúrája”. E fölfogás elsősorban lengyel eredetű. Itt azonban azonnal felmerül a nevezetes probléma: vajon lehetséges-e a „nép” mint egységes szellemi életű társadalmi tényező, s egyáltalán lehetséges-e „egységes” nép? Megállapított tény, hogy egységes és egységesített szellemi életű társadalom sohasem volt, s nem is lehetséges olyan értelemben, hogy egységes, azonos viszonyulás jöjjön létre a szellemi élet minden terén, minden megnyilvánulásában. Azonos viszonyulás egypár alapvető politikai, társadalmi, etikai és esztétikai érték tekintetében létrejöhet, s létre is jön, de nem valószínű semmilyen teljes, általános szellemi azonosulás, amely az egyén érdeklődését és tetszését kizárja. Emellett még más nehézségek is vannak, még abban az esetben is, ha a tömegkommunikációs eszközök kultúrája és a tömegkultúra egymással azonosítható is. Így, kiemelkedő fontosságú az a kérdés, hogy milyen kultúráról van szó. Itt is megoszlanak a vélemények. Egyesek a tömegkommunikációs eszközök kultúráját azonosítják az általános emberi kultúrával, mások a viselkedéssel, rituálékkal. Ismét más vélemény viszont csak viselkedési eszményt érkekel, mely csupán eszmei típus megvalósulására törekszik, de sohasem jelent tényleges szellemi megvalósulást a társadalomban.

A következőkben még néhány fontos megállapítást kell előrebocsátanom.

A tömegkommunikációs eszközök kultúrájának több meghatározó jegye van. Ezek: kinek a kezében vannak a tömegkommunikációs eszközök és ki terjeszti a kulturális tartalmakat és célokat; milyenek ezek a tartalmak és célok; milyen módon terjesztik őket; kit érintenek; ki fogja fel ezeket a hatásokat és tartalmakat; és milyen hatással vannak.

Azzal kapcsolatban, hogy mik a célok és ki a célok politikai hordozója, megállapítható, hogy a tömegkommunikációs eszközök a kulturális tartalmak alkotóit új viszonyba állítják. Egyesek szerint ez „konvejer”-viszony, amikor is az alkotó bekapcsolódik a tömeg- vagy szériatermelésbe; a szellem futószalagra kerül. Ez elsekélyesíti a szellemi értékeket, és egyáltalán ezek kibontakozási lehetőségeit a tömegkommunikációs eszközök programjában, repertoárjában. Ez a nézet oda vezet, hogy a tömegkommunikációs eszközök kultúrája „nem igazi kultúra”, csupán „kivonat-kultúra”, „foszlánykultúra”.

A tömegkommunikációs eszközök kultúrája eszerint mindenekelőtt a sekélyes tartalmakat közvetíti, vagy a komoly tartalmakat is leegyszerűsíti, csakhogy mentesítse az érdeklődőket „minden fáradságtól”. Ennek következtében sokat feszegetett gondolat a tömegkommunikációs eszközök alsóbbrendűsége a hagyományos kultúra közvetítési eszközeivel szemben. Kiemelt probléma, hogy a tömegkommunikációs eszközök minden közvetlen szellemi kapcsolatot közvetetté változtatnak; hogy felszámolják a műkedvelést, a társasági kultúrát és a kulturális társalkodási életformákat, a személyes szellemi kapcsolatokat.

A tömegkommunikációs eszközöknek ez a hatékonysága tehát ilyen értelemben minden érdeklődést egysíkúsít. Olyan kultúra, mely a szellem elszemélytelenedését, az egyén elegendéjénietlenedését váltja ki, azt rombolja, ami éppen a legszükségesebb a szellemi értékek létrehozásában, az alkotási folyamat befejező szakaszában, de a kulturális hagyomány történelmi felgyarapításában is.

Más vélemények arról tanúskodnak, hogy a tömegkommunikációs eszközök kultúrája nemhogy nem számolja fel a különböző csoportok szellemi kapcsolatait, az egyéni viszonyulást, hanem ellenkezőleg — ezeket is megtermékenyíti. Vagyis a megkülönböztetett egyéniség a tömegkultúrát „tömegtelenné teszi”. A tömegkommunikációs eszközök kultúrája azonos műsoraikat például a különböző társadalmi csoportok és egyének különbözőképpen fogadják. Különböző emberek az azonos műsorok különböző oldalait emelik ki, és másként magyarázzák ezeket. A szentimentális, melodramatikus műsorok az egyes társadalmi rétegeket jobban vonzzák, mint a többieket. Nem kell megemlíteni, például, az eltérő viszonyulást a komolyzenei, képzőművészeti, irodalmi, költészeti, kritikai és esztétikai műsorok iránt, mert ez túlnyomórészt így is szembetűnő.

De nemcsak erről van szó. Egy és ugyanazon kulturális alkotások, műsorok azonos értékei nem azonos értékelést váltanak ki az egyes társadalmi rétegekben. Ez a mellett szól, hogy az alkotás folyamata az olvasónál, hallgatónál — a nevezetes „konzumensnél” fejeződik be.

E téren nagy jelentősége van a kulturális hagyományoknak és a nevelésnek. Az ember, aszerint, hogy a kulturális értékek hagyományának a tiszteletére vagy elvetésére van nevelve, az alkotásnak ezt vagy azt a részértékét a maga módján értelmezi, a maga konstruktív vagy destruktív értelmezésével telíti.

A mindennapi élet tapasztalata, hogy nagyon nagy kulturális értékeket különböző társadalmi rétegek emberi vagy embertelen politikai célok megindokolására használnak fel, azáltal, hogy részigazságait, részértékeit tulajdon céljaik egységébe építik bele.

Szocioesztétikai sikon is tapasztalható ilyesmi. Nagyon nagy kulturális értékeket egyesek (de társadalmi csoportok is) úgy olvasnak, úgy értékelnek, mint ponyvaértéket. Meglepő viszont az is, hogy közönséges ponyvaregényeknek milyen komoly emberi, esztétikai és más tartalmat és méretet kölcsönözhetnek.

Általában az tapasztalható, hogy a tömegkommunikációs eszközök kultúrájában az eszmény és példaképek kiválasztásának óriási jelentősége van. Ez talán még nagyobb mértékben vonatkozik a viselkedéstípusokra is. A tömegkommunikációs eszközök kultúrájáról alkotott

nézetek, elméletek éppen e tekintetben tagolódnak leginkább, itt a legnagyobb megosztás. S természetesen, a kultúra „fogyasztói” is e tekintetben mutatnak legnagyobb, néha agresszívan ellentétes dihotómiát. Vagyis, ha a kultúra alkotói gyakran nem is társadalmilag elkötelezett értékeket alkotnak, vagy nem ezt akarnak alkotni (legalábbis ilyen hitet és illúziókat hordoznak magukban), a fogyasztók mindenkor angazsálják még az elkötelezetlent is.

Ennek ellenére, más elméletek kitartanak a mellett, hogy a kultúra legnagyobb „csúcsainak” élvezéséhez „különleges” feltételek szükségesek, amelyeket a tömegkommunikációs eszközök ez ideig nem képesek biztosítani, s valószínűleg a jövőben sem. Ezen a póluson az a felfogás domborodik ki, hogy az egyén belső világa szegényül a tömegkommunikációs eszközök hatására. Ez az ítélet abból indul ki, hogy a tömegkultúra szisztematizált-dogmatizált, szabványosított jellegű, az igazi emberi kultúra pedig nem ilyen. A tömegkommunikációs eszközök kultúrája közvetett, az emberi kultúra pedig közvetlen. (Csupán mellékesen említjük meg, hogy ezzel a problémával már az antik, s a középkori társadalom legnagyobb gondolkodói is foglalkoztak; ugyanis a „közvetettség” a kultúrában nemcsak a mi korunk terméke, hanem az egész emberi társadalom terméke attól a pillanattól kezdve, amikor a technika beavatkozása is fellelhető.) Ezek az ellenvetések más különbségekre is rámutatnak az emberi, illetve a tömegkommunikációs eszközök kultúrájában.

Megkülönböztethető például az emberi kultúra regionális jellege, helyhez kötöttsége, elszigeteltsége. Más részről felfedezhető a tömegkommunikációs eszközök kultúrájának a kozmopolitizmusa. Hasonló módon az emberi kultúrát spontán keletkezésűnek tartják, mely az ember anyagi és szellemi szükségleteit közvetlenül elégíti ki. Viszont a tömegkommunikációs eszközök kultúráját olyan intézménynek tartják, mely mesterséges szükségleteket elégít ki, mesterséges vagy mesterkéltnél módon. Míg az emberi kultúra a szükségleteket mindenkor közvetlenül elégíti ki, a tömegkommunikációs eszközök kultúrájáról nem lehet tudni, hogy kielégíti-e a szükségleteket, s vajon való szükségleteket elégít-e ki. A tömegkommunikációs eszközök kultúrája nem hat kényszerítőleg a konzumensre, viszont minden regionális, lokális jellegű társadalomban a fennálló kulturális eszmények megvalósulását és tiszteletét rituális szigor biztosítja; a kulturális értékek tiszteletét, mítikus bálványimádást is jelentenek.

Viszont ha mélyebben megvizsgáljuk, könnyen találhatunk hasonló kényszerítő körülményeket, misztifikáló, bálványosító és bálványimádási jellegzetességeket a tömegkommunikációs eszközök kultúrájában is. Az eszménykép, a viselkedéstípus, ha egyszer egy társadalmi csoport elfogadja, a tömegkommunikációs eszközök tartalma által nagyon könnyen kényszerítő hatásúvá válik más társadalmi csoportok számára is. Vagyis nemcsak a hagyományos kulturális szervezetségben, de a tömegkommunikációs eszközök kultúrájának megszervezésében is a szokás és hagyomány hatalma jöhet létre, és kényszert gyakorolhat az egyes ember egyéniségére. A propos, nemcsak különbségek vannak a két kultúra között, de újonnan kimutatható hasonlóságok is. Mindez oda vezet, hogy a kulturális szociológia áramlatai nem tudnak megéyezni abban sem, vajon melyik kultúra a nemzetközibb jellegű; e

tekintetben is kétpólusú a megoszlás. A helyhez kötött társadalomban ugyanis az egyháznak nagyon hasonló (nemzetköziesítő) szerepe volt, mint amilyen most a tömegkommunikációs eszközöknek. A vallás legalább annyira képes volt a sztereotípusok terjesztésére, mint a szabványosított kultúra, amiről a mai szociológusok oly sokat írnak. Ilyen értelemben mind a két kultúra képes volt arra, hogy nemzetközivé váljék. Viszont más értelemben csupán az egyik, vagy a másik. Érdekes vélemény az, amely szerint a tömegkommunikációs eszközök kultúrájának a megértése is lehet nemzeti jelleghez kötött, és nemcsak nemzetköziesedő irányzatú.

Külön figyelmet érdemelnek azok a hazai filozófiai, szociológiai és antropológiai vélemények, melyek a mi kultúránk jelenkori állapotával és fejlődési irányjaival foglalkoznak. Itt mindenekelőtt felmerül a kérdés, miben különbözik a mi tömegkultúránk a többi fejlett kapitalista és szocialista tömegkultúrától. Hol vannak a kulturális jellegzetességeink? Miben van a mi tömegkultúránk szocialista jellege; milyen mértékben támaszkodik a tömegkommunikációs eszközök kultúrája nálunk az „értékesebb” és nem csupán a népszerű kulturális értékek támogatására? Be van-e rendszerünkbe ágyazva a kulturális ízlések növekedésére irányuló törekvés, vagy csupán az ízlések állandósítására irányuló kereskedelmi érdekelttség? Milyen helyet kapnak a tájékoztató, tudatosító, szellemet politikailag elkötelező tartalmak a tömegkommunikációs eszközök műsorában? Milyen mértékben telíti folklorisztikus tartalom tömegkultúránkat — ami, mellel, kiemelkedő sajátossága is lehet a nyugati társadalmak tömegkultúrájával szemben, ahol közismert az ilyen tartalmak teljes kiszorulása? Hogyan fest és milyen új funkciókat kap a nyugati társadalomból importált ponyvakultúra a mi szocialista törekvéseink között?

Érdekes probléma az is, hogy elhal-e nálunk is a provinciális kultúra a tömegkommunikációs eszközök szellemazonosító hatása következtében. — Az itt felvetett kérdésekre már igyekeztem feleleletet keresni egy tanulmányomban, mely e folyóirat hasábjain jelent meg. Most e kérdések taglalásával hazai viszonylatban nem foglalkozom, csupán az elméleti vonatkozásokat próbálom megvilágítani.

*

Korunk kultúrájára tartósan jellemzők az alienáció és reifikáció törvényszerűségei, amelyeket részben Hegel, részben Marx fedezett fel. Mondhatnánk, hogy e kultúrát épp azok a politikai törekvések differenciálják, amelyek e törvényszerűségeket vagy még tovább erősítik, vagy tagadják.

Korunk kultúrája azonban mégis merőben más alapokon és lehetőségeken nyugszik, mint az előző társadalmak kultúrája. Szociológiai szempontból mindenekelőtt az alábbiak jellemzik: a) az „ipari” és „városi” társadalom; b) a tömegkommunikációs eszközökön alapuló társadalmi kapcsolatok; c) a „szabad idő” adta lehetőségek.

A népi (folklór) kultúra nem ilyen társadalmi jellegzetességen alapul. Ugyanis mindenekelőtt a rurális társadalmi viszonyok között bontakozhatott ki, és közvetlenül feltételezte a föld kézi megművelését. Tehát a népi kultúra a közvetlen (szóhasználatos és „szóközli”) társadalmi viszonyok és kapcsolatok kultúrája volt. Ez a kultúra egy-

aránt kialakulhat a munkában és a szabad időben; annál is inkább, mert a rurális társadalom nem ismeri a munka és szabad idő szigorú elválasztását.

A szabad időnek a munkaidőtől való elválasztása annak a jele, hogy megváltoztak a társadalmi viszonyok — „ipariásodtak” és „városiasodtak”.

Azt a kultúrát, mely a tömegkommunikációs és hírközlő eszközök segítségével terjed, mely feltételezi a sokszorosítás technikáját, a modern kultúrális és filozófiai antropológiában, valamint a szociológia kultúrájában, tömegkultúrának nevezik. A tömegkultúra valamennyi ipari és városi társadalom közös jelensége.

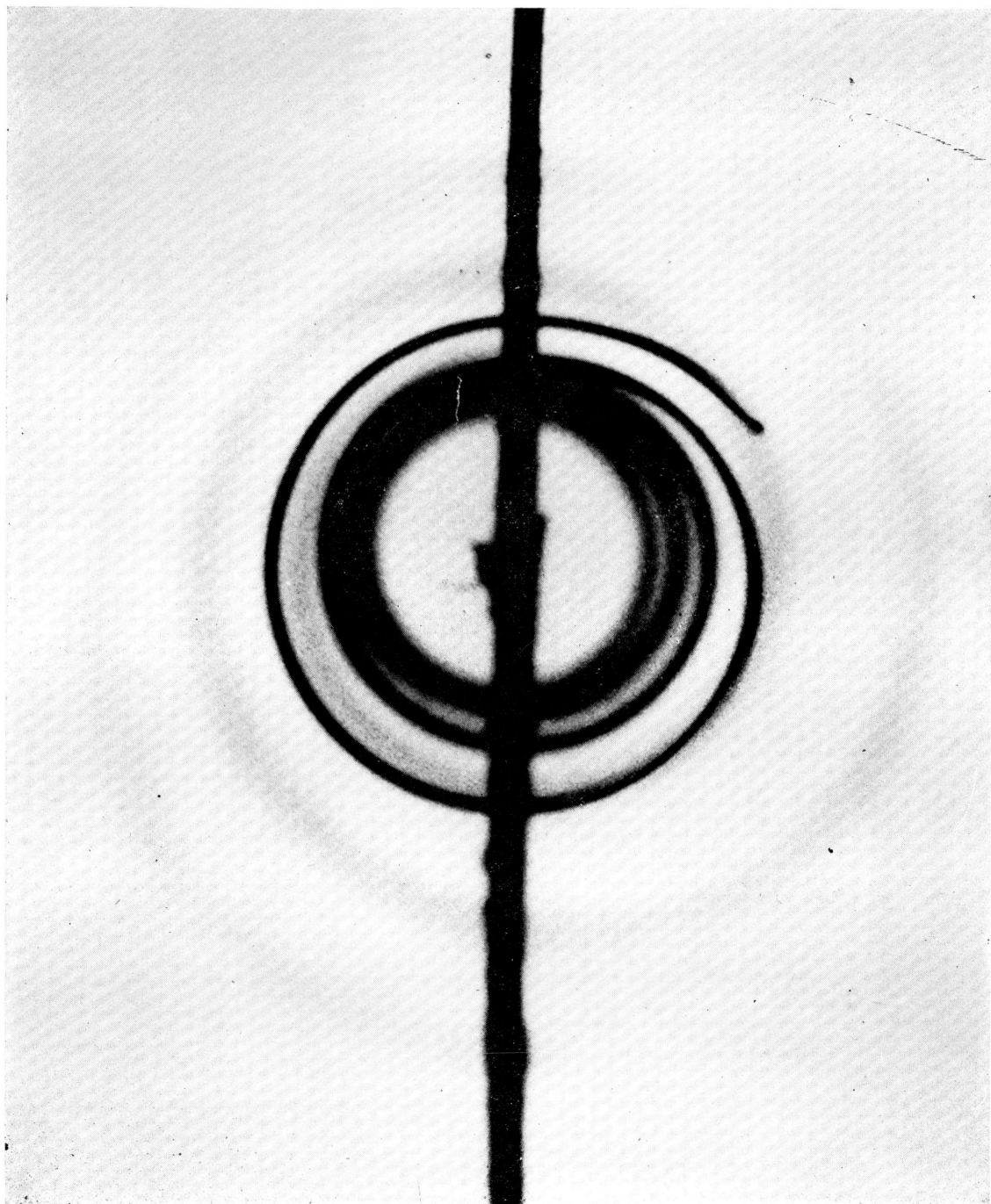
A tömegkultúráról mindenekelőtt mint mennyiségi jelenségről beszélhetünk. Minden más értelmezésben szükséges lenne a „tömegtudat” vagy valamilyen „közös tudat”, „közösségi tudat” feltételezése. Ez azonban szembehelyezkedik a marxizmus egyik alaptételével, vagyis azzal, hogy a társadalmi tudat az egyes ember tudatán alapul, és onnan emelkedik ki mint független jelenség; elválaszthatatlan tőle, bár nem azonos vele. Az egyes ember tudata az elsődleges a társadalmi tudat kialakulásában, azáltal, hogy az ember közvetlen kapcsolatban van a természettel és a többi emberrel.

A tömegkultúra fogalmát tehát csakis mennyiségi értelmezésben használhatjuk. Olyan kultúra ez, mely a társadalomban a technikai eszközök segítségével az információk és kulturális tartalmak sokaságát hozza „körforgásba”. Itt sem az a lényeges mindenekelőtt, hogy milyen nemű tartalmakról van szó. Azok a magyarázatok, amelyek az úgynevezett „idem per idem” módszer segítségével azt igyekeznek bebizonyítani, hogy ez az óriási információáradat és kultúrtartalom-cirkuláció mindig csak egyfajta értékrendszerű lehet — egydimenziós elméletek, s nem alkalmasak arra, hogy a jelenséget a maga sokoldalúságában lássák meg.

A tömegkultúra ezek szerint (mivel — ismét hangsúlyozzuk — csakis mennyiségi kritériumokról beszélünk) nem egyszerűen „brutális”, „vulgáris”, „sekélyes” stb. tartalmú kultúra. A tömegkultúra egydimenziós elméletein a tipikus moralizmus vagy esztéticizmus körtüneteit fedezhetjük fel.

A tömegkultúra a legkülönbözőbb kultúrtartalmakat hozza körforgásba. Ezek között van alacsonyabb, de magasabb értékrendszerű is. Csak a tömegkultúra nagyon reakciós szociológiai elméletei tartanak ki rendületlenül a mellett, hogy ez a jelenség egynívójú; hogy ez a kultúra „boronált” kultúra (Macdonald, Le Bone, Ortega y Gasset, Spengler és mások).

A modernebb szociológiai elméletek modernebb módszertárral elemzik a kor kulturális problémáit. Ezek az elméletek már elismerik a tömegkultúra soknívójúságát, s azt, hogy az egyes kulturális tartalmak különböző értékrendszerekhez tartozhatnak. Ezt azonban vagy helyeslik (mert így minden társadalmi osztály azt kapja, ami műveltségének és tudatszintjének megfelel), vagy elvetik, s azt követelik, hogy a tömegkultúra, a tömegkommunikációs eszközök kizárólag a kulturális „avantgarde”-ot és a kulturális „elitet” szolgálják. (Az amerikai szociológiai elméleteknek több válfaja, többek között a magyar eredetű Kecskeméti is.) Ezeknek az újabb kori elméleteknek is mind a két

KONCZ CSABA

fotografika V.

faja végeredményben vagy reakciós, vagy enyhén szólva konzervatív. Hiszen így is, úgy is kulturálatlanságra ítéli a néptömegeket. Az ilyen szociológiai és politikai kultúrprogramok a politikai gyakorlatban végeredményben mindig tömeges kulturálatlansággá változtatják át a tömegkultúrát.

Az újabb kori elméletek e válfajai közül az első lemond arról, hogy a kultúrigényeket társadalmilag szervezett kulturpolitikával magasabb színvonalra emelje, a második viszont egyszerűen nem vesz tudomást arról, hogy a társadalom egyes rétegei különböző kultúrszínvonalon vannak. A tömegkommunikációs eszközöknek az „elit kultúra” érdekeibe való átállítása még nem jelenti azt, hogy emelkedik a társadalom kultúrszínvonala. Az elit vagy avantgarde (a két fogalom nem azonos, hiszen a társadalmi elit kultúrája nem feltétlenül „avantgarde” is, s ugyanígy egy társadalomban még a kulturális elit sem szükségszerűen képes arra, hogy tartalmi szempontból humánusát, progresszívát és újat alkosson) — e kultúrtartalmak körforgása a tömegkommunikációs eszközökben nem jelenti törvényszerű abszorbálásukat a társadalom legkülönbözőbb rétegei által. Egy magasabb esztétikai, etikai stb. értékrendszerű kultúrtartalom, kultúrnívó kizárólagos, mindent betöltő helye a tömegkommunikációs eszközökben és társadalmi szerepükben még nem jelenti a néptömegek bekapcsolódását az úgynevezett „magasabb kultúrával” (erre Jean Paul Sartre többször is rávilágított). Ilyeneket állítani problematikus lenne. A „magasabb kultúra” nem válhat közvagyonná kizárólag a fizikai egzisztálás útján, a tömegkommunikációs eszközök egyetlen tartalmaként. Ez, igaz, jelentős feltétele az igaz kultúra terjedésének, de nem elégséges feltétele, s főleg nem lehet folyamatos oka. Ugyanis, mindehhez még az is szükséges, hogy a magasabb kultúrát valaki magáévá tegye, s főleg az, hogy állandóan képes legyen magába fogadni. Addig azonban, míg nem világítjuk meg a társadalmi érdekkomplexumot, nagyon nehéz feleletet adni arra, hogy valójában mit is fogadhatunk el mint „magasabb” színvonalú kultúrát, „igaz” kultúrát, „elit” kultúrát, „avantgardekultúrát” stb. Az ilyen értéktételek és értékrendszerek különféle társadalmi érdekek és társadalmi rendszerek talaján jelennek meg, tehát nagyon „változók”, nagyon is egy adott társadalmi viszonyra vonatkoznak. Ezen a tényen az sem változtat, hogy, mondjuk, Shakespeare minden korban „nagytságot” jelent. Hisz a shakespeare-i alkotásnak nem ugyanaz az oldala tűnik fel minden korban nagynak. Hogy egy alkotásban mi látszik „nagytságnak”, jelentős szerepe van a „leghaladóbb” közönségnek (annak a közönségnek, amely képes a művészi alkotófolyamatokat a maga részéről lehetővé tenni és állandóan megújítani). Az ilyen „leghaladóbb”, legkiforrottabb művészeti vagy kulturális közönség végső soron maga is megalkotja minden alkotás „másikat” részét. Az a közönség, mely egy adott kultúrtartalomnak újabb és újabb dimenziót ad, a shakespeare-i nagytságot is fejlődő nagytsággá változtatja. Ezáltal a shakespeare-i nagytságot nemcsak a művész nagytsága, hanem az emberi faj nagyszerűsége is, mely ugyanígy megragad, még akkor is, ha az idő az egyes esztétikai funkciókat meggyengíti vagy megváltoztatja. A legáltalánosabb tartalom így állandó („emberi”) marad, de kifejezése és megértése mindig konkrétan változó. Ez az utóbbi pedig legalább annyira lényeges, mint az előbbi.

Visszatérve az alapkérdéshez, amit a tömegkultúra szemszögéből vizsgálunk, megállapíthatjuk, hogy a tömegkommunikációs és hírközlő eszközök mérhetetlenül megnövelik az információáradatot, a művészi, irodalmi és tudományos „termékek” mennyiségét. Kétségtelen, hogy az újabbnál újabb technikai felfedezések és újítások a kultúra terjedésének állandó forradalmasítását jelentik.

Ennek legalább két irányú hatása van: mindenekelőtt a kultúra ilyen „tömegesítése” a társadalom egész szellemi életének integrációját jelenti. Olyan integrációt, amely a lokális és provinciális kultúrára bomlasztólag hat. Felszámolja őket, s előbb-utóbb egyetlenegy „nagyvárosi”, „metropolis”-kultúrát teremt. Ám a tömegkommunikációs eszközök nemcsak a lokális és provinciális kultúrát és kulturális zárt-ságot számolják fel, hanem elősegítik a nemzeti jellegű kultúrák internacionalizálódását is. Annál is inkább, mert a világ egyetlenegy „nagyvárossá” alakul át. A világ legfejlettebb részein már most megfigyelhetünk ilyen folyamatokat. Ezek a világrészek összefüggő nagyváros-komplexumok („supercity”). Valószínű az is, hogy Európa a világ „legnagyobb” városa, vagy azzá válik.

Ilyen általános ipari és városi viszonyok között a legújabb hírnek a világ bármelyik részén százmilliónyi hallgatója és nézőközönsége van. A kultúrtartalmak, társadalmi szokások, viselkedési normák, ideálok és bálványok, a divat, értékítéletek, egyes felfogási alakzatok és gondolkodási „modellek” bámulatos gyorsasággal teret hódítanak mindenütt, ahol a társadalom egybefüggő, városi és ipari társadalommá változott. Mindehhez 150 évvel ezelőtt évtizedek, ötven évvel ezelőtt már csak évek voltak szükségesek, huszonöt évvel ezelőtt napok, s ma csupán órák.

Ilyen értelemben tehát a tömegkultúra az integrált lokális és nemzeti társadalmak integrált szellemi élete. Vagyis a kultúra egyetlenegy „globális”, „nagy társadalom” — valójában az egyesült emberi társadalom kultúrájává lesz. Hogy mindezeknek a kulturális és társadalmi folyamatoknak milyen hatásuk van magára az emberi tudatra — sok szót érdemel...

A tömegkommunikációs eszközök segítségével terjedő kultúra hatással van a kultúra teremtésére és „fogyasztására”, abszorbeálására. A tömegkultúra megnöveli a kultúrtartalmak alkotóinak számát. E jelenség tanulmányozásánál azonban az a legszembetűnőbb, hogy mérhetetlenül megnövekszik a hírközlő és tömegkommunikációs eszközök által továbbított tartalmak „fogyasztása”, a fogyasztók száma.

Valójában a kulturális és a társadalmi szellemi életnek új alapokon nyugvó szervezettsége, a kultúra és a szellemi javak tömegkommunikációs, technikai eszközökkel való terjesztése megosztja az eddig egységes és megbonthatatlan kulturális folyamatokat. A kultúrértékek és szellemi javak alkotási és élvezési, „fogyasztási” folyamata többé nem összpontosul egy és ugyanazon személyben. A csekély kiterjedésű és zárt folklorisztikus társadalmakban a társadalomnak ugyanazon tagjai a fogyasztói a kulturális értékeknek és szellemi javaknak, akik létrehozzák őket.

Másképpen van ez az olyan társadalomban, mely méreteiben hihetetlenül megduzzadt, amely „nyitott”. A kulturális értékeknek és szellemi javaknak egyidejű közvetlen létrehozása és fogyasztása itt szinte lehe-

tetlen. Itt a kulturális javak termelése mint önálló folyamat különvállik, tehát elválik a „fogyasztástól”. Míg a „fogyasztás” továbbra is megmarad az egyes ember közvetlen társadalmi viszonyainak jellemzőjeként, a kulturális javak kreációja specializálódott, rendkívül differenciálódott társadalmi tevékenység formájában jelenik meg.

Olyan tevékenység ez, mely nincs beleékelve a közvetlen társadalmi viszonyokba. Nem azokból nő ki közvetlenül, nem azok talaján jelenik meg a maga közvetlenségében — hanem viszonylag azok fölött. E tevékenység áthatja a társadalmi viszonyokat, jellege azonban már közvetett, részben „kívülről”, „felülről” adott. Hisz közel sem ered a társadalom valamennyi tagjának közvetlen emberi tevékenységéből, s nem e tevékenység közös szellemi tapasztalata. Nem is lehet az, hiszen a szellemi javak „termelésének” a folyamata a társadalom egy részének a feladatává válik.

Az egységes kulturális folyamatok felbomlásából speciális és folyamatosan specializálódó tevékenység keletkezik. Ennek a hordozói pedig csak a társadalom egyes részei lehetnek. Az ilyen specializálódó kulturális alkotási és teremtési folyamat, amely elválasztódik a maga abszorpciójától, ennek a folyamatnak új ellentmondásaira, belső ellentéteire mutat rá. Különálló és különváló erők hatnak egymásra, szembe helyezkednek egymással, vagy közelednek egymáshoz. (Persze, ennek a megvalósítása is tiszta társadalmi és szellemi erőfeszítéseket igényel.) A szellemi „termelés” hordozói kíválnak az egységes társadalom keretéből, speciális, differenciált helyet foglalnak el a társadalmi viszonyokban.

Tekintettel arra, hogy a rurális társadalmi viszonyok felbomlása e folyamattal párhuzamos, sőt megelőzi azt, s ezáltal primáris jellegű és jelentőségű, a kultúra alkotói ezáltal még jobban eltávolódnak alkotói tevékenységükben a kultúra közvetlen fogyasztási folyamatától.

A rurális és folklorisztikus társadalmi viszonyok felbomlása (ha egyáltalán valaha is tiszta alakban léteznek) az osztályviszonyok kialakulását eredményezi. Az új osztályviszonyok hatálytalanítják a kulturális élet autochton szerkezetét, utópisztikussá teszik létezésüket. Ez azt jelenti, hogy a kulturális érték megvalósításának, alkotásának, felfogásának, értékelésének, abszorpciójának objektív társadalmi lehetőségei is osztályjellegűen differenciálódnak, aszerint, hogy milyen helyet foglalnak el a társadalom egyes részei az anyagi javak termelésében és kulturális élvezésében.

A kulturális életnek, „szervezetnek” ilyen „modellezése” nagyjából változatlan, amíg az osztálytársadalom kultúrájában, szellemi életében meg nem jelennek a hírközlő és tömegkommunikációs eszközök. Mindaddig a társadalom kulturális élete osztályjellegűen, antagonisztikusan „zárt” tagolású. Alkotói tekintetben például úgy, hogy az uralkodó osztály egy része (tehát nem teljes egészében) teremti meg a szellemi javakat, saját szellemi erejével, de nem a saját nevében, hanem mint az uralkodó osztály kifejező szellemi erejét. Az anyagilag kisajátított osztály szellemileg is kisajátított, s nem képes folyamatos szellemi „termelésre”.

„Fogyasztási” szempontból is antagonisztikus és endogámikus jellegű az uralkodó osztály és a kisajátított osztály kultúrája. Az egyik képes szkriptuálisan rögzíteni, körforgásba hozni értékeit, a másiknak vi-

szont orális, szellemi értékei állandóan változnak, elszóródnak, befejezetlenek, kikerekítetlenek. S ami talán a leglényegesebb, a kölcsönhatás a kettő között nem szigorú törvényszerűség, vasszigorral megvalósuló állandó folyamat, hanem nagymértékben véletlenszerű. Autochton szellemi életet él mind a két osztály, és társadalmi mozgások, amelyek kiváltanának vagy szükségessé tennének valamilyen szellemi kölcsönhatást, mincsenek.

Korunkban azonban az imént felvázolt kulturális „modell” — mely tulajdonképpen minden osztálytársadalom szellemi és kulturális életének általános viszonyösszessége — egyes új tényezők hatására módosul.

Először is, az ipari és a városi társadalmak is osztálytársadalmak. A hatalmas emberi tömegeket nemcsak az ipari-technikai, valamint urbanisztikai törvényszerűségek határozzák meg, hanem mindenekfelett azok a primáris osztály-törvényszerűségek, amelyek a tömegek mindenkori konkrét társadalmi viszonyulásából következnek.

A termelőeszközök hatalmas méretű fejlettsége teszi lehetővé és szükségessé a nagy tömegkomplexumok és urbanisztikus agglomerátumok kialakulását, a demokratikus forradalmat, és a hatalmas, a történelemben eddig nem ismert tömegmigrációt. Mindezek a jelenségek azonban továbbra is osztályjellegűen tagoltak, egyes társadalmi rétegek irányító, mások viszont végrehajtó szerepet kapnak. Mindezek a folyamatok abból nyerek jellegzetességeiket, hogy ebben a társadalomban is egyesek alkotó, mások rutinos munkát végeznek.

A nagy ipari és városi társadalmakban megjelenik a tömegmanipuláció szükségessége. Azok, akik vezető, irányító szerepet töltenek be a társadalomban, a világtörténelemben először, érdekeltté válnak a kisajátított társadalmi osztályok és rétegek osztálytudata és szellemi élete iránt. Enélkül ugyanis lehetetlen megtartani a gazdasági javak elidegenítési viszonyait. E javak birtoklásának alapfeltételévé válik a társadalom többi osztályainak nemcsak anyagi kisajátítása, hanem mindenekelőtt az osztály tudatával és szellemi életével, valamint teljes kultúrájával való manipulálás. Ha áttanulmányozzuk a nyugati társadalmak kultúrájának marxista bírálatait (Marcuse, Fromm és mások) és a polgári meglátású radikális bírálatokat (Hauser, Dahrendorff és mások), azt látjuk, hogy gondolatrendszerük központi kérdése az úgynevezett indoktrináció kérdése: vagyis a szellemi élet reifikációjának és alienációjának a kérdése abban a társadalomban, ahol az uralkodó osztály kisajátítja a többi osztályokat. Ezek az elméletek a tudat és öntudat „megerőszkolásával”, az autentikus tudat és öntudat meghamisításával foglalkoznak az olyan társadalomban, ahol a társadalom egyik, „hedonisztikus” értékekkel rendelkező része „indoktrinálja”, a társadalom másik (elidegenített és „nihilizált”) részét.

A tudat elsorvadása, degenerációja éppen az a kérdés, amelyen át korunk leghaladóbb gondolkodói a társadalom viszonyait tanulmányozzák (különösen Nyugaton).

A tömegek hihetetlen koncentrációja a városokban szükségesebbé teszi, hogy az uralkodó osztály szellemi élete ne endogám, passzív legyen, hanem exogám, tehát aktív. Ne olyan kultúra legyen, amely csak a maga belső szükségleteinek „termel”, ne legyen autochtonikus igényű. Ne legyen olyan kultúra, amely predesztináltan a társadalom felett

áll, s annak „kvintesszenciája”. Azzal: ez a cél továbbra is maradjon a végcél, elérése előtt azonban társadalmi akadályok állnak, melyeket ugyanennek az uralkodó kultúrának kell eltávolítania. Ugyanis a végcél megvalósítását e „külső” tényező — mint ahogy említettük, a tömegek hatalmas koncentrációja — állandóan megzavarja. Szükséges e „tömeghatás” leküzdése, éppen a tömegekre való hatás által. Ez pedig csakis úgy lehetséges, ha a) az uralkodó osztály egyidejűleg a maga szubjektív szellemi szükségleteinek kielégítésével (mely ilyen viszonyok között, az osztálytársadalomban arisztokratikus és elitarisztikus jellegűvé válik, másodrangú feladattá lesz, éppen az uralkodó osztály anyagi javakat birtokló részének szemszögéből ítélve), b) terjeszti a maga kultúráját, értékrendszerét, divatját, társadalmi és társasági szokásait, ideáljait és „idoljait”, meglátásait és ítéleteit, előítéleteit és részigazságait, a kisajátított osztállyal szemben, a tömegekben. Ezek a törekvések a kisajátított osztályok egész szellemi életét igyekeznek a saját kultúrájukba integrálni. Ugyanakkor az uralkodó osztály kultúráját akkomodálják a többi osztályok szellemi szükségleteihez, úgy, hogy e szellemi szükségleteket átformálják tulajdon „képükre”. A „hedonikus” anyagi érdekek és értékek védelme szükségessé teszi azt, hogy az uralkodó osztály kultúrája is vulgarizálódjon, elsekélyesedjen, csak hogy vulgarizálja és elsekélyesítse más kultúrák fejlődésének lehetőségeit, csak hogy megakadályozza más osztálykultúrák megújuló tartalmi kibontakozását, reprodukcióját, önindukciós fejlődését.

Mindennek ellenére csak azt állítani, hogy ez a szellemi manipuláció csupán kulturális elszegényedést hoz az osztálytársadalomban, a tudományos meglátás hiányát jelentené. Az úgynevezett Graham-törvény elmélete, amely szerint a tömegkultúrában az egyetlen uralkodó törvény az, hogy az igaz, „avantgarde-kulturális értékeket”, a „magas” kultúrát egyre jobban kiszorítja a primitív barbárság, kulturális igénytelenség, hogy a „magas” kultúra érvényét veszti, mert az „alantas” kultúra érvényt szerez magának — még az osztálytársadalomra értelmezve is csupán pesszimista féligazság. A polgári osztály a saját osztálykultúrájának és értékrendszerének pusztulását mindig is úgy fogta fel, mint az egyetemes emberi kultúra pusztulását. Ez azonban féligazság, mely ugyan rámutat a leglényegesebbre: a kulturális elidegenülésre korunkban, de nem mutat rá arra a rendkívül lassú, új alapokon történő kulturális gyarapodásra, amely a tömegkultúrának és a kulturális elidegenülésnek ugyancsak kikerülhetetlen kísérője. Az uralkodó osztály kulturális „ízlés-gyárosai” és „ízlés-menedzserei” ugyanis a legnagyobb igyekezetük ellenére is, nemcsak szurrogátumot terjesztenek, hanem az igaz és autentikus kultúra egyes elemeit is kénytelenek a sokszorosítás és tömegesítés körpályájára kivezetni. Más kérdés az, hogy ezek a kulturális tartalmak nem lehetnek közvetlenül veszélyesek az uralkodó társadalmi és politikai viszonyokra, az uralkodó osztály és a „rezsím” helyzetét közvetlenül nem veszélyeztetik. Vagy legalábbis a tulajdon kiragadott diszkontinuitásukban nem lesznek közvetlenül veszélyesek.

Végso soron tehát az új tudat, szellem és kultúra nem valósulhat meg csupán a lassú kulturális felgyarapodás útján s ennek polgári alapján, hanem annak ellenére; ha a társadalmi fejlődés meggyorsulá-

sát és meggyorsítását akarja szolgálni, ha az öntudatosodás és szellemi felszabadulás erjesztően autentikus tényezőjévé akar lenni.

De térjünk vissza a szellem indoktrinációjának a problémájához a tömegkultúrában. Megállapítottuk, hogy a szellem, a társadalmi tudat indoktrinációját a társadalommal történő manipulálás teszi szükségessé. E manipuláció viszont az uralkodó elit, a bürokrata kaszt érdekeiből és akaratából fakad, ezeknek a kifejezője és szellemi aktivizálója. E kulturális jelenség antropológiai és szociológiai felmérése szempontjából nagy jelentőségű a tömegkommunikációs eszközök szerepe a tömegtársadalomban és tömegkultúrában. Ezek az egyik társadalmi osztály, „a tömeg”, a másik osztály vagy elit által való indoktrinációjának és manipulációjának az eszközei. Ezenkívül olyan tulajdonságokkal is bírnak, amelyek függetlenek a közvetlen osztályviszonyoktól, amelyek hosszú társadalmi fejlődés és technikai erőnövekedés következményei. Például, szemmel látható, hogy a tömegkommunikációs eszközök, legáltalánosabb törvényszerűségeik szerint, minden ipari vagy városi társadalomban sztereotípiákat terjesztenek, integrált viselkedést hoznak létre, standardizált gondolkodásmódot formálnak, újszerű bálványimádást váltanak ki stb. Mindezek a tulajdonságok mégsem jelennek meg a specifikus társadalmi és osztályviszonyok befolyása nélkül. Hiszen az is lényeges, hogy a sztereotípiák milyen anyagi és osztályérdekeket szolgálnak. A tömegkommunikációs eszközök az egész társadalomban megerősítik az uralkodó osztály akaratát sztereotípiái terjesztésével. Ez mindig megtörténhet, amikor a tömegkommunikációs eszközök az uralkodó osztály akaratának és szellemi szükségletének kifejezői, amikor a sztereotípiák az uralkodó akarat kifejezői és védelmezői.

Más a helyzet azonban, amikor a tömegkommunikációs eszközök társadalmi kézben vannak, társadalmi érdekeket védelmeznek és a társadalmi élet szellemi szükségleteit fejezik és elégítik ki. A sztereotípiák itt is a társadalom integrációját szolgálják, csak hogy ez az integráció nem osztályjellegű. A sztereotípiák itt a társadalom egyes részeinek egyenrangú viszonyulásából keletkeznek, s ezek önkaratú integrációját jelentik. Az ilyen sztereotípiák és a társadalmi szellemi integráció nemcsak az egyénnek a közösséghez való alkalmazkodását szolgálják, hanem a közösségi szellem akkomodációját is az egyéniséghez. Az ilyen sztereotípiák terjedése és terjesztése meggyorsíthatja a társadalom részarányos kulturális felemelkedését, de ami a leglényegesebb: öntudatosodását is.

Más kérdés, hogy ettől az állapottól még — a szocialista társadalom mai szellemi fejlődésének síkját feltételezve — messze vagyunk. Ugyanis e társadalom még nem osztály nélküli társadalom. Ebből pedig az következhet, hogy a szellem indoktrinációjának veszélye itt is állandó jelenség. Ilyen társadalmi viszonyokban a tömegkommunikációs eszközök még mindig a bürokratikus elit indoktrinációjának az eszközei lehetnek. Az egyéni szellem, sőt az egész társadalmi tudaton tett erőszak veszélye állandó jellegű. A veszély mindaddig fennáll, amíg a tömegkommunikációs eszközök — tömegkommunikációs eszközök, vagyis mindaddig, amíg az uralkodó elit vagy bürokratikus csoportérdekek kommunikációját szolgálják az egész társadalommal, a „tö-

meggel” szemben. Mindaddig, amíg jellegükben az „egyirányú” kommunikáció eszközei.

Az indoktrináció veszélye tehát mindaddig fennáll, amíg a tömegkommunikációs eszközök nem lesznek a társadalom sokirányú kommunikációjának eszközei; vagyis míg nem válnak társadalomkommunikációs eszközökké, amelyek révén a társadalom képessé válik arra, hogy a szellemi életet „önszervezze”, vagyis maga szervezze meg, tehát öngazgassa, önirányítsa a szellemi életet.

Mivel mindezek a folyamatok ez ideig nagyobb részét tartós társadalmi és kulturális program célját szolgálják, s még nem hatják át a valóság és tudat minden megnyilvánulását és viszonyulását — a szocialista társadalom és kultúra mai fejlődési fokán is reális veszély mind a társadalmi viszonyok, mind a szellemi és kulturális értékek és viszonyok elidegenülése (alienációja), valamint eltárgyasodása (reifikációja). A mai szocialista társadalomra és kultúrára jellemzők az alienáció és reifikáció Hegel és Marx által feltárt törvényszerűségei. Viszont e társadalomra és kultúrájára jellemzők mindazok a törekvések is — mind a társadalmi, mind a kulturális életben —, amelyek az alienáció és reifikáció folyamatait leküzdeni igyekeznek. Jellemző azoknak az igazi, haladó és szellemi szabadságot követelő erőknél a felgyarapodása, amelyeknek társadalmi-kulturális programja az alienációs és reifikációs folyamatok felszámolása: vagyis a dezalienáció — az emberi egyéniség kulturális és szellemi fejlődése, társadalmi viszonyainak sokasága s ezeknek önakarató irányítása által.

Ennek a dezalienációnak a lényege tehát a kulturális értékek és szellemi javak alkotási és fogyasztási folyamatának a reintegrálása a társadalom kommunikációs eszközei és a sokoldalú társadalmi viszonyulás által.

Másrészt, korunk kultúrájának megítélése szempontjából, óvakodni kell a többé nem alkalmazható szociológiai modellek használatától. Az a társadalom, amelyben ma élünk, mindenképpen ipari társadalom, mely a munkamegosztáson, a munkafolyamatok parcializálódásán és szegmentizálódásán alapszik. Ez a társadalom demográfiai forradalmon megy át. Ez a társadalom szükségszerűen koncentrálna a néptömegeket a városokba. — Mindez a társadalmi erők fejlődésének, az anyagi javak felhalmozódásának a következménye. E nélkül pedig lehetetlenség az új kultúra kibontakozása, a humanizmus elmélyülése. Megfelelő társadalmi viszonyok összegeződése esetén, csakis az anyagi lét forradalmasulásának az alapján bontakozhat ki egy új, magasabb fokú humanizmus. Illuzórikus és utópisztikus lenne bármilyen eszmei követelmény, amely az iparosodó és városiasodó folyamatok ellen fordulna, csupán azért, mert e folyamatok a rosszat is magukkal sodorják és felszínre hozzák. Lehetetlen eszmei követelmény lenne az is, amely a tömegkommunikációs eszközök megszüntetését követelné, azzal a megindokolással, hogy a szellemi életet sablonizálják, sematizálják, klisirozzák stb. A kulturális program nagysága és nagyszerűsége nem lehet a lemondásban; soha nem is volt abban. A kulturális fejlődés programjává nem válhat a már meglévő társadalmi és termelőerők elleni tiltakozás. Ellenkezőleg, éppen az új társadalmi és termelőerők alapján kell kialakítani a további, méreteiben megfoghatatlanul hatalmasabb és szé-

lesebb kulturális fejlődés lehetőségeit és programját. — Ez azonban hatalmas alkotóerőt és alkotókésztséget igényel.

Korunk társadalmá többé már nem mondhat le arról, hogy tömegkommunikáció eszközeivel is, s ne csak a közvetlen emberi társulás és kontaktus útján közeledjék és viszonyuljék önmagához. Erről nem mondhat le, mert a tömegkommunikációs eszközök által történő társadalmi viszonyulás kiegészíti, (bár nem helyettesíti) a közvetlen emberi társulást és viszonyulást. A demográfiai szempontból nagyméretű társadalomban ez viszont éppen az egyes embernek nyújt nagyobb viszonyulási lehetőségeket — „viszonygazdagságot”.

Az olyan elméletek (Merton, Mills, Riesman és mások), amelyek azt igyekeznek meglátni vagy bebizonyítani, hogy a tömegkommunikációs eszközök útján történő emberi kapcsolatok és viszonyulás éppen a közvetlen emberi kapcsolatokat, viszonyulást, viszonyokat és társulást igyekeznek megsemmisíteni — elfelejtenek rámutatni arra, ami a leglényegesebb, s ezért illuzórikusokká válnak. Ugyanis, a társadalmi viszonyok osztályjellegének a megszüntetése, az anyagi kisajátítás felszámolása, a termelés társadalmi irányítása, a társadalmi viszonyok önigazgatása és állandó demokratizálódása az, ami e folyamatokat feltartóztathatja. — S megfordítva: az anyagi kisajátítás szellemi kisajátítás is. Az anyagi kisajátítás olyan szellemi kisajátítás, amely a közvetlen társadalmi viszony és érintkezés elszegényüléséből fakad. Az anyagi kisajátítás ténye szükségessé teszi az egész társadalmi viszonyhálózat elszegényülését. Ebből pedig olyan alap következik, mely a szellemet izolációba kényszeríti. Az anyagi kisajátítás folyamata meggyengíti az egyének közötti viszonyt, elidegeníti az egyént az egyéntől — atomizálja a társadalmi viszonyokat. Ugyanakkor szükségessé teszi a kulturális értékeknek kommercializálódását, a szellem monetarizálódását.

Ami az egyén közvetlen társadalmi kapcsolatait, társulását és érintkezését szükségtelenné teszi, szükségessé teszi a társadalmi tudat és egyes ember tudatának indoktrinációját. Szükségessé teszi a társadalmi szellem elsőkélyesedését. Az ilyen társadalmi szellem képtelen autentikus forrásokból táplálkozni.

A kisajátítási viszonyok azok, amelyek összeegyeztethetlenné teszik a tömegkommunikációs eszközök általi kapcsolatokat a közvetlen társadalmi kapcsolatokkal és viszonyokkal. És valóban, amikor ilyen az általános viszonykonstelláció, fennáll annak az állandó veszélye, hogy a tömegkommunikációs eszközök „elnyelik” a közvetlen társadalmi kapcsolatokat és viszonyulást.

Mihelyt azonban megváltozik a termelési és társadalmi viszonyoknak a kisajátítási jellege; mihelyt eltűnnek a társadalmi és termelési viszonyoknak az anyagi kizsákmányolásban jelentkező és megújuló lehetőségei, a helyzetkép változik. Lehetőség nyílik arra, hogy az egyén közvetlen társadalmi kapcsolata és viszonyulása, valamint a tömegkommunikációs eszközök által történő kapcsolatok egymást kölcsönösen kiegészítsék. Ez már lehetővé teszi az egyén kulturális gazdagodását a tömegkommunikáció által, de az egyes egyén is kiegészíti a társadalom általános érintkezését és társulását. S mindezen túl, lehetőség nyílik arra, hogy az egész társadalom és az egyén hasson a tömegkommunikációs eszközök tevékenységére; tevékenységének tartalmával

hassa át őket, a saját tevékenységének esztétikai, morális stb. átdolgozását igényelje. Ez pedig azt jelenti, hogy ezek az eszközök a társadalom tudatosító eszközeivé válhatnak.

*

Hogy ki milyen feleletet ad a felvetett kérdésekre, nagymértékben összefügg a politikai érdekek védelmével. Ennek az eszmei kifejezője a kultúrában az egyik osztály vagy társadalmi réteg kultúrájának a szembevetése a másik osztály kultúrájával. Politikai fogalmazásban az összes ellentmondások a tömegkultúra (mint az elnyomott társadalmi osztályok és csoportok kultúrája), valamint az elit kultúra (mint az uralkodó osztályok és csoportok kultúrája) ellentmondásaira vezethetők vissza. Ilyen értelemben hangsúlyozom azt a véleményemet, hogy nem helyes a mai szociológiában az olyan törekvés, amely a tömeg- és avantgarde kultúrát szembehelyezi. Az igazi ellentmondás az elit és a tömeg vonalán csúcsosodik ki.

A szocialista társadalmi eszmék forradalmi megvalósítása, tömegesítése, a tömeges társadalmi részvétel a kulturális értékek társadalmatisításában, ezek elfogadása, más részről az újabb, haladóbb avantgarde törekvések lehetősége, az egyre növekedő demokratikus, differenciációs folyamatok között, a tömeg és az egyén kulturális szükségleteinek a kifinomulása — nemcsak eszmei, ideológiai, hanem politikai gyakorlati kérdés is a társadalomban és a kultúrpolitikában. Olyan eszmei konfliktusról van szó, melyre nem lehet egyszer s mindenkorra szóló feleletet adni, hanem újból és újból a változó és állandóan újat hozó viszonyok közepette kell keresni a minél tökéletesebb választ. Éspedig mindenekelőtt azért, hogy a tömeg kultúrája emelkedjék, az avantgarde pedig ne sorvadjon el, ne zárkózzék magába, ne váljon elitté, vagyis ne váljon önmaga ellentétévé. A feleletek tökéletlensége vagy azok ítélőerejének gyengülése nem feltétlenül az ész, az elmélet, a szubjektum gyengeségéből fakad. A megismerés nehézségei nem a problémák efe-mer jellegéből fakadnak, sem abból, hogy nagyon mulékonyak. Az érdekek eszményesítése kezdettől fogva nehézségeket támaszt a részrehajló vizsgálódásban. Az ész viszont mindig részrehajló, amikor az érdekek alapján konstruálja meg a jövőt, amikor tulajdon egyénieskedő vagy önző eszményeiből igyekszik kikonstruálni az egész társadalomnak és kultúrájának a jelenét.

Minden társadalomban, de különösen a szocialista társadalomban, amely fejlődési szakaszain át eljut a demokratikus társadalmi viszonyok magaslatára — s ez az a magaslat, amikor a társadalom viszonylag összeegyezteti az ellentétes érdekeket a társadalmi-anyagi eszközök és erők fejlettségének legmagasabb szintjén —, szükségszerűen jelentkezik a tömeg- és avantgarde kultúra egymás mellett létezésének a lehetősége. Ez a követelmény nem metafizikai jellegű, hanem csupán magasabb színvonalon megismétlődő probléma. A szocialista demokrácia egy magasabb fokán megjelennek azok a megizmosodott lehetőségek, amelyek a tömeg- és az avantgarde kultúrát egymáshoz közelítik, rámutatnak a kölcsönös kiegészítés útjaira. Ugyanakkor tovább élnek azok az illuzionisztikus ígérek és koholt mítoszok, amelyek a filozófiai és politikai elméleti gondolatot, a gyakorlati kulturális politikát továbbra is csak az egyik extrém elfogadására ösztökélik, a másik

egyidejű kitaszításával. Vagyis ismételten jelentkezik a társadalmi viszonyok ideologizálásának a lehetősége. Az ideologizálás lehetősége ilyenkor természetesen áthatja a kulturális fejlődésre irányuló szellemi erőfeszítéseket is. Más részről, új erőfeszítésre van szükség ahhoz, hogy az igazi lehetőségek távlata és a lényeges érdekek az érdekellentétek ideológiai harcában ne maradjanak alul.

Igy jutunk el a kultúráig és a kulturális politikáig, amelynek belső természete nem kevésbé érzékeny és nem kevésbé hajlamos az elferdítésekre, mint például a gazdasági élet szükségletei és a gazdasági politika. Mégis, a legtöbb elferdítés épp a társadalom szellemi életének e régióiban található.

Visszatérve a tömegkultúra és az avantgarde kultúra problémáihoz, még néhány megállapítás szükséges. Az a filozófiai, etikai és esztétikai gondolat, amely csupán azzal foglalkozik, melyik véglelet zárja ki, vagy helyettesítse a másikkal, s nem azzal, hogy tág teret adjon a fejlődésnek mind a „két végleten” — helyesebben, az adott időben valamennyi lehető irányzatnak és ellenirányzatnak, amely nem dolgozik az ellentétek ilyen értelmű feloldásán és összeegyeztetésén, összehangolásán, közelítésén, talán mindenekelőtt egy kiegyensúlyozott rendszerbe foglalásán, a kulturális politika megalapozásához nagyon csekély hozzájárulást nyújt és eredménytelen, leginkább visszahúzó hatású. A polarizált szellem a fejlődés lehetőségeit polarizálja, holott a fejlődés több irányú, több kiterjedésű; de mindenkor legalább kétirányú.

A polarizációs szemlélet keretében megjelenhet az az állásfoglalás, hogy a tömegkultúra összeegyeztethetetlen az avantgarde kultúrával, hogy az egyiknek nincs a másikhoz köze (vagy nem kell hogy legyen köze), hogy az egyik nem lehet a másik oka, következménye és szükséglete.

Az igazi probléma azonban messze áll az ilyen polarizációs szemlélettől. A megoldás tulajdonképpen ott kezdődik, hogyan lehetne az avantgardista kulturális követelményeknek nagyobb lehetőséget biztosítani, hogy a tömegkultúra is gazdagodjék általa. Hogyan lehetne a tömegkultúrát kulturális értékeiben és érdekeiben elmélyültebbé, tartalmasabbá tenni és magasabb színvonalra emelni, hogy ezáltal az avantgarde alkotásoknak is új íhletet adjon. Másfelől, hogyan lehetne az egyes avantgardista kulturális alkotói törekvéseket és értékeket tömegesíteni; hol vannak az avantgarde kultúra tömegkultúrává való átalakulásának az alapjai — gyakorlatilag és a maga konkrét megfoghatóságában? Az értelem elenyészik, ha ez a két kultúra nem képes egymásba mosódní.

További dilemmák: mi kedvez az egyéniség avantgardista eltávolodásának a tömegkultúrától és a tömegizléstől? Ugyanakkor, mi járulhat hozzá ahhoz, hogy a szellemileg meggazdagodott egyén a közösségi szellemben visszatérjen, a régi közösségi szellemet kifejezve, meggazdagítva, előremozdítva; vagy új közösségi szellemet létrehozva. Hogyan lehetséges egyéniesíteni a közösségi szellemet, a tömegitéletet és izlést, de ugyanakkor hogyan lehetséges egy új tömegizlés és ítélet, új közösségi szellem megteremtése egy magasabb, emberibb (már egyéniesítettebb és egyéniesültebb) fejlődési fokon? Hogyan lehetséges az egyénnek a közösségi szellemből úgy kitörnie, hogy mégis megmaradjon a közelében?

Vajon a művészetben és kultúrában alkotó egyén csupán arra hivatott-e, hogy a meglevő tömegkultúrát szolgálja, vagy joga van-e egy új tömegkultúra egyéni meglátásához, tehát annak teremtéséhez is? Más részről, a tömegkultúrának csupán az lehet-e a célja, hogy az alkotó egyént a rutinosság hierarchiájában egy pillérnek tekintse, vagy az is, hogy önmaga továbbfejlődésének az érdekében hovatovább kiemelje?

Az egyéniség kultúrájának a mikrokozmoszát és a társadalom kultúrájának a makrokozmoszát nem lehet másként gazdagítani, mint együttes alkotói törekvéssel.

Erőfeszítés és szellemi elmélyülés szükséges ahhoz, hogy meglássuk a tömeg- és az avantgarde kultúra egymás felé irányítottságát. Nem arról van szó, hogy bizonyítsuk, hogy az egyén ugyanaz, mint a társadalom és fordítva, vagyis azt, hogy az avantgarde kultúra egyenlő a tömegkultúrával, hiszen ezek nem azonosíthatók még akkor sem, ha egybefűződő célúak is és egymás felé irányulnak. De nem marasztalható el, akármennyire is különböző az ontológiai alapuk, s akármennyire gyakran mechanikusan kettéválasztottak is — a közös, humanisztikus céljuk.

Nem arról van szó, hogy bizonyítsuk „az arany középút” létjogosultságát, azt a bölcseletet, hogy „egy kicsit tömegkultúra, egy kicsit avantgarde kultúra”. Az ilyen kulturális politika még mindig kiépitetlen, és még nem ismerte fel igazi tennivalóját. A metafizikai részarányosok keveset jelentenek a kulturális politikában.

Könnyű szellemi, tartalmi fogyatékoságokat felfedni a tömegkultúrában, amikor az el van választva az avantgardista kulturális szellemi erőfeszítésektől. De könnyű ellenezni az ún. avantgardista kultúrát is, és könnyű kimutatni a fonákságait, amikor annak célja nem a legújabb kulturális eredmények szocializációja, tömegesítése. Nem nehéz bizonyítani, hogy az ilyen avantgardista kultúra mögött valami más rejlik, s nem avantgardizmus. Viszont néha csak a jó szándék hiányzik ahhoz, hogy a tömegkultúra újszerű tartalmi kulturális igényeit ne akarjuk, ne tudjuk észrevenni — különösen akkor, ha tehetetlenek is vagyunk ezeknek egyéni tudatosítására és alkotói megformálására. Ilyenkor az egyénesülés egyéneskedéssé változik, és a maga tehetetlenségéről tesz vallomást. Ilyenkor az egyénesülés lehetőségei, ha tömegesen adva is vannak, alkotói szempontból nincsenek „kihasználva”.

Az egyik ugyanúgy, mint a másik, lehet egyszerre vagy külön-külön is haladó vagy maradi kultúra. Az ún. avantgarde öncélú önkielégüléssé süllyedhet, ha nem kommunikatív a társadalmi szellem méreteiben. Ilyenkor a társadalom nagy problémái tisztán belső, egyéni, lelki problémákká süllyednek, a társadalom problémáit csupán egyéni lelki problémákkal magyarázgatják, ahelyett hogy az egyén lelki problémáit is megmagyaráznák a társadalom nagy problémáinak a segítségével; a társadalmi probléma felvetése és megoldása segítségével.

De éppoly gyanús keletű az az előítélet, hogy a tömegkultúra önmagában véve, egyéni megtermékenyülés és szellemi erőfeszítés nélkül — a szellemi egyenlőségi berkei közepette is alkotóképes lehet. Itt a szellemi konzervativizmus talaján mozgunk. A szociológus nem emelhet ki semmilyen tömegkultúrát olyan eszményi síkra, amelyen az egyénnek nincsenek alkotói jogai. Ilyen valamit csak konzervatív politikai

mitológia tehet. Csak a konzervatív politikai mitológia élhet olyan illúziókban, hogy az egyéni és a társadalmi szellemi értékek és érdekek elválaszthatóak, szembehelyezhetőek, és éppen a mechanikus kettéválasztottság az (mely vagy itt, vagy ott szellemi elnyomást és egyenlőséget is jelent), amely az új kulturális értékek teremtésének és keletkezésének az útja.

Divatossá vált a tömegkommunikációs eszközök kultúrájának a ki-egyenlítése a giccs, a ponyva kultúrájával, a banalitással és trivialitással. Más részről, úgy látszik, hogy az ún. avantgardizmus „nagyon értékeset” alkot, mindig újjal örvendeztet meg a szellemi életet. Megjelenik az a felfogás is, amely szerint a tömegkultúra csupán recepció, a kulturális értékek bámulása, fülelése, de az értékek mindig megmaradnak kívülállónak a tömegekhez viszonyítva; képtelenek a tömegekbe behatolni. Eszerint el kell hinni, hogy csakis az elszigetelt egyén képes „valamit” megérteni, értékelni az érték mértéke szerint; csak az egyén lehet alkotó. A tömegkultúra azonban csak addig olyan, amilyennek mutatják, amíg el van választva a kulturális értékek létrehozásától; amíg nincs az egyénnek helye benne; amíg nincs olyan alkotó egyéni törekvéssel átszöve, amely meg tudja lelteni annak az útját, hogy az egész tömegizlést újszerűen kialakítsa, éppen azoknak a lehetőségeknek a révén, amik a tömegkulturális életben már adva vannak, de még nem eléggé tudatosultak. S ugyanígy az avantgarde szellem is csak addig avantgardista, amíg az új szellemi értékek tömegesítése felé húz. Ha nem ilyen, csakis a maga jajkiáltását akarja hallatni, de nem azokét, akik elvárnák, hogy az övéket is valaki kimondja.

Minden alkotó folyamat a teremtő egyéniségnél kezdődik, aki kimondja, meglátja a társadalomban meglevő, rejtetten bujkáló, nem eléggé tudatosult értékeket és érdekeket. Az alkotó folyamat ott kezdődik, amikor az öntudatlan, de tudatosításra érdemes értékeket egyénileg is kiemeljük. Ám minden alkotó folyamat a néző-, hallgató- stb. közönségnél fejeződik be, amely önnön, egyénileg is tudatosított tartalmát újraalkotja — a maga részéről is tudatosítja. Ilyen értelemben a szocialista tömegkultúra sokkal magasabb átlagos színvonalú lehet, mint minden előző társadalom kultúrája. Mégis azt tapasztalhatjuk, hogy a tömegkultúra és az avantgarde kultúra céljai és törekvései különösen ma nem ritkán kettéválnak. Mindegyik kultúra a maga módján begubózik és rutinosodik, konformizálódik és modorosodik. Egy részről tömegkonformizmus (szellemi egyenlőségi), az ész elrekesztése és beskatulyázása, más részről egyénieskedő konformizmus, öntetszelgés és önutánzás jelentkezik.

A kultúra, ha nem tudat és főleg nem öntudat, ha nincs elkötelezve a „jó mellett” és nem morajlik fel a „rossz ellen” — nem lehet a „miénk”, sem az egyéniség „eszménye”. Arra van szükség, hogy a szocialista tömegkultúra a maga részéről is avantgardista tömegkultúrává váljék.

A tömegkultúra azonban nem lesz avantgarde jellegű mindaddig, amíg nem biztosítja a teremtő egyéniség eltávolodását mindattól, ami az egyéni alkotóvágyának, tettekrevalóságának és a képzeletnek ketrecet fon. Olyan tömegkultúrára van szükség, amely képes a szellemidézésre — az egyéni meglátás felidőzésére. Vagyis olyan tömegkultúrára

van szükség, mely képes — egyéniesülni s mintegy egyénileg meggazdagítva felemelkedni a tömegesültségében is emberibb síkra. Ezt pedig emberi erővel kell elérni, hisz az ember emberiesebbé válásának a folyamatában ez ugyanúgy kikerülhetetlen, mint az egyéniség autonómiájának folytonos bővülése. Az egyéniesülni képes tömeg, mely tömegtelepedést és szellemi szabadságot jelent, és a közösségbe simuló egyéniség minden szabadságvágy célja. Ennek a mély értelme abban van, hogy az egyes embernek a közösségben nem szabad „felolvadnia”, de „magára hagyatottá” sem válnia. Mert ha az előbbi szellemi elkorcsosodást jelent, a másik szellemi öngyűlkosságot, az egyéniség haláltusáját tulajdon elidegenedésével.

Tehát az avantgardizmusnak és a szocializálódásnak az értelme abban van, hogy az egységes emberi kultúrát két egymásra utalt szubkultúrára tagolja. Itt viszonylagos függetlenség és teljes egymásbafonódás jön létre. Az első az egyéni élet értékeinek jogosultságát és ezeknek tágulását tudatosítja minden közösségi életformában, a másik viszont a közösségi élet új értékei létrehozásának ad teret az egyéniség alkotói tevékenységében. Ezáltal olyan egyéni és közös szellemi értékek jönnek létre, amelyek egymásból táplálkoznak — tehát nem embertelenek vagy embertelenítőek.

Ha a szocialista tömegkultúra nem képes arra, hogy „tömegtelenné” (egyéniessülővé) váljék, az egyénileg létrehozott avantgardista értékek képtelenek egy új közösségi szellemi életforma létrehozására; ezek elenyésznek. Elenyésznek a különbség a szocialista és a kapitalista társadalom kultúrája között is. Ebben az ellentmondásban pillanatnyilag a leglényegesebb az, hogy a tömegkultúra nyílt legyen az igaz egyéniséggel megteremtett avantgardista kulturális értékek iránt. „Átlagos” színvonalát állandóan emelheti az a törekvés, ha élenjár az új értékek felkutatásában, elfogadásában, terjesztésében és megértésében. Ha ez nem következik be, a dekulteralizációs folyamatok, éppúgy, mint a kapitalista társadalomban, utat törnek maguknak. De ezek a folyamatok utat törnek maguknak akkor is, amikor a társadalom csupán a tömegkultúra létjogosultságát ismeri fel; amikor a tömegkultúra helyettesíteni igyekszik az egyéniség mikro-kultúráját; vagyis, amikor a tömegkultúra a személytelen (érdekviszonyi) tömegtársadalom kultúrájává alakul.

A kultúrának a további fejlődése a szocialista társadalomban ezek szerint tehát összefüggésben van egy általános demokratizálódási szükséglettel, különösen a társadalmi viszonyok demokratizálódásának a szükségletével; az egyéniség szocializálódásával és a tömegek egyénisítésével, a kulturális pedagógiával, a technikai és humanisztikus műveltség színvonalának általános és egyidejű emelésével. Csakis az mentheti ki a tömegkultúrát abból a helyzetből, amelyből az osztálytársadalmi viszonyok rombolása a kivezető út; az a kivezető út, mely kapcsolatot teremt az „igazi”, az „avantgarde”, a „modern” és „aktuális” mellett elkötelezett kultúra és a tömegkultúra között.

E folyamatok előtt most kezd megnyílni az út. Azonban el kell még háritani mindazokat az akadályokat, amelyek a társadalom érdeklődését kizárólag a gazdasági és politikai érdekek védelme felé irányítják és ugyanakkor megfélemlítik a társadalom etikai-morális, esztétikai, tudományos, egyszóval kulturális és humanisztikus értékeiről.

A szocialista kultúra további fejlődése enyhítheti azokat a dezintegrációs és dezorganizációs (atomizációs) folyamatokat, amelyek a kapitalista társadalom szükséges velejárói, s amelyek a szocialista fejlődés mai szakaszán is lehetségesek a pénz-, ártermelési és piaci viszonyok közepette.

Lehetséges az alkotói és újraalkotói (előadói és élvezeti) szempontok újraegyesítése. Nem örökös törvényszerűség az alkotói akarat és a „közízlés” egymástól való elszakadása (még ha ennek teljes eltűnése a társadalmi munkamegosztás teljes eltűnésével van is kapcsolatban).

Ha igaz az, hogy a tömegkultúra megteremti és létrehozza a szocialista társadalom életében a szellemi közlekedés szükséges alapfeltételeit — a sztereotípiákat (amit a kutatások kimutatnak és bizonyítanak), annál inkább szükséges, hogy ezek ne zárják ki a tömegek és az egyéniség nonkonformizmusának a lehetőségét. — S mindaddig, amíg kizárják, a szocialista tömegkultúra nem jut túl azon a „válságállapoton”, amely mindenkor megjelenik, amikor a további „perspektíva” még láthatatlan.

Am az új lehetőségek felismerésének a hiánya (nemcsak a lehetőségek hiánya) éppoly nagymértékben hátráltatja a tömegkultúra erőteljes lépését előre; hogy ne legyen kulturális „szurrogátum”, hogy ne legyen a mai társadalom emberiségének és igaz kultúrájának a kompenzációja, hanem a mai társadalom tömeges méretekben adott, emberiségért kiálló tevékeny öntudata és önismerete. Ne az egyéni szellem szöktetője legyen a társadalmi valóság elől, hanem elhivatottság az mellett, akár nevetet, akár szomorkodtat; a közvetkezmenyei legyenek akár optimista, akár pesszimista irányzatúak.

A tömegkultúra nem lehet azok kultúrája, akik „lusták” egyénileg és közösen (közösségben) gondolkodni; egyénileg külön és társadalmilag együtt érezni.

A tömegkultúra nem lehet azoké, akik nem képesek egyénileg és közösen alkotni, újraalkotni és élvezni alkotásukat. Még mindig a tömegkultúrát a „kulturálatlan tömeg” kultúrájának látjuk, az avantgardizmus, a magasabbrendű kulturális ízlések és szükségletek pedig egy zárt körű, most már elit jellegre is törekvő csoporté maradnak. E dichotómia megszüntetése azt jelenti, hogy a) a tömegeknek meg kell szabadulniok a tudatlanságtól és műveletlenségtől, mert ez elzárja előttük a magasabbrendű kulturális igények kibontakozását, b) ez viszont tagadja a műveltség exkluzív privilégiumainak létjogosultságát.

A fétis és bálványimádás eltűnése és felcserélődése társadalmi önismerettel, mely az ember önismeretét is jelenti (vagy kell hogy jelentse) — politikai kérdés. Olyan kérdés, amelyben kicsúcsosodik a politikának a tömegek iránti tehetetlensége vagy erjesztő viszonya. A politika a tömeget indoktrinálhatja (nem szabadítja fel alkotói képességeit), vagy lehetővé teszi a tömegek alkotóképességének kibontakozását és az igazi alkotóképesség megértését. Az előbbi nem hoz önmegvalósulást az embereknek, a második — nagy lehetőségeket rejt. A szocializmus ennél többet nem is kívánhat magának.